

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ СЛЕДИ ОТ МИСИЯТА
НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ В БЛАТНОГРАД
(КРАЯ НА 866 – СРЕДАТА НА 867 Г.)

Валери Йотов

ARCHAEOLOGICAL TRACES OF THE MISSION
OF CYRIL AND METHODIUS IN BLATNOGRAD
(THE END OF AUTUMN OF 866 – THE END OF 867)

Valeri Yotov

Abstract: A section of the highly scientific and richly illustrated book “The Carolingian Age in the Carpathian Basin”, by Béla Miklós Szöke, who explored and analyzed the Zalavár site and its finds for many years where Blatnograd – the capital of the Blatna Principality is located.

The discovered in Zalavar simple storage- and kitchen vessels can be traced back mostly to the ceramic of the Late Avar Age, but part of them have parallels on both sides of the Lower Danube, i.e. Bulgarian Khanate and in Byzantium. These are: chafing dishes; embers’ covers; mugs-pail.

The tableware from Zalavar is linked too by many more details with the Mediterranean world, namely with Byzantium.

The sword discovered in the grave 55 of the necropolis Garabonz-I (located not far from Blatnograd/ Zalavar) is already established to be a Byzantine one. The weapon was compared to artistic parallels in frescoes of Byzantine churches in Cappadocia and to a miniature in the Menologium of Basil II.

The pottery finds under consideration have a direct connection with the mission of the brothers St. St. Cyril and Methodius during their short stay in Blatnograd under the hospitality of Prince Chezil. They stopped there on their way from Great Moravia to the Pope in Rome (the end of autumn of 866 – the end of 867). For example: in Zalavar were discovered polished ceramic bottles with engraved letters, probably of rounded Glagolitic script dating of the in the same period.

It can be assumed that most of the brothers’ followers of the Moravian Mission and in particular during their stay in Blatnograd were Byzantines, but among them there might have been some Bulgarians too.

Keywords: Blatnograd, Zalavár, tableware, chafing-dishes, lids, sword, Garabonc, churches in Cappadocia, Cyril and Methodius.

Увод

През 2014 г. Унгарският Национален музей обнови своята постоянна експозиция със зала за Каролингския период в историята на унгарските земи (Hungarian National Museum – Exhibitions – Between East and West – The Caroling Period)¹. Издаден е и подробен каталог: *The Carolingian Age in the Carpathian Basin*, който всъщност е много добре аргументирана в научно отношение и богато илюстрирана книга (Szőke 2014)². Авторът Béla Miklós Szőke е дългогодишен проучвател на обекта „Залавар – *Zalavár*“, където е локализирана столицата на Блатненското княжество Блатноград (Mosaburg)³.

Поради интересът ми към средновековното въоръжение и снаряжение – прехвърляйки страници от книгата, спирах вниманието си основно на меча от некропола Garabonc-I (Szőke 1992, 177 – 178). Вече бях включил оръжието в статии за „византийски мечове“ (Yotov 2011, 113 – 124; Yotov 2017, 153 – 162), но темата за обекта в Залавар (Szőke 2012, 125 – 142; Szőke 2014, 110) ме заинтригува допълнително – отчасти, поради липсата на отзиви в българската специализирана литература.

Керамиката от Залавар

За керамиката, В. М. Szőke отбелязва, че от около половин милион фрагменти, които са открити в *Zalavár-Castle island*, повече от 4 000 са от трапезна керамика с излъскана повърхност – *tableware with a polished surface*. Останалите са обикновена керамика – кухненска и за съхранение.

Кухненската керамика

Кухненската керамика, също е правена на ръчно грънчарско колело, но от лошо пречистена глина с различни примеси. Освен обичайните грънета, паници, купи, чаши (обр. 1), В. М. Szőke обръща внимание на съдове за претопляне (така нар. *chafing-dishes*) (обр. 2) и голям подобен на обърнатата камбана съд, който се поставял над жарта (авторът използва термина: *embers` covers` /`baking bells*) (обр. 3). Към кухненската керамика е също така чаша-ведро (обр. 4) и фрагмент от съд (обр. 5) с връзан знак ГҮІ – ипсилон с две части, за който авторът отбелязва, че е на бог Тангра (Szőke 2014, Fig. 99)⁴.

¹ Виж сайта на музея (<https://nmn.hu/en/exhibitions/east-west-frontier-history-people-hungarian-lands-400000-bc-804-ad/karoling-period>).

² Книгата претеждавам от 2016 г. след едно участие с доклад в Археологическия институт в Будапеща.

³ Първите археологически проучвания са от 1948 г. и са ръководени от Геза Фехер: *Fehér 1953*, 31 – 52; *Fehér 1954*, 201 – 265. Началото на работата за екипа на В. М. Szőke в Залавар е от 1996 г.

⁴ Въпросът за появата по паметници на Първото българско царство на този популярен в специализираната литература и сред българското общество знак е дискуссионен – и няма да се спираме на този проблем.

Трапезната керамика

Трапезната керамика е изработена на ръчно гърнчарско колело от добре пречистена глина, излъскана и изпечена до златисто-кафяв цвят. Около 90 процента са стомни без дръжки (**обр. 6**). Също така има амфори и амфоровидни стомни (**обр. 7**), купи, гърнета, чаши (**обр. 8**), капаци (**обр. 9**), дръжки с форма птича глава (**обр. 10**).

Изводите на Szőke за византийския характер на керамиката

Краткото изложение – една страница, на В. М. Szőke за керамиката от Zalavár-Castle island завършва със заключението (**Szőke 2014**, 110):

– за кухненската керамика: *Методът на производство, декорацията и наличните форми на обикновените съдове за съхранение и кухненската керамика могат до голяма степен да бъдат проследени / свързани с подобни от времето на Късния Аварски хаганат*⁵.

– за трапезната керамика: *В отличие [от кухненската], трапезната керамика е свързана много повече със Средиземноморския свят (Византия), в който формите и керамичното производство на съдове от Късната античност са били запазени непроменени до епохата на Каролингите. Това е особено валидно за трапезната керамика с излъскана повърхност. Луксозната трапезна керамика от Мосабург [Блатноград] се различава значително от луксозните керамични съдове на Каролингска Западна Европа, както в технологията на производство, така и в запазените цели съдове.*

Сравняване

Какви допълнителни аргументи могат да бъдат дадени за възприетото и заявено от В. М. Szőke византийско влияние в колекцията керамични съдове от Залавар?

Кухненска керамика

Блюдата за претопляне от обекта Залавар

Керамичните съдове за претопляне – chafing dishes от Залавар са два. Единият съд е представен в книгата (**Szőke 2014**, Fig. 97), а друг, който е реставриран частично – в изложбата в Унгарския Национален музей (**обр. 2**)⁶.

⁵ Кухненската керамика от първите разкопки (края на 40-те – началото на 50-те години) е разгледана у **Sós 1963**; **Gergely 2016**, 29 – 43.

⁶ В една от витрините на Националния исторически музей в Будапеща в споменатия раздел за Каролингския период.

Когато през 2016 г. публикувах в издание на Великотърновския университет статия за блюдо за претопляне (най-вече на рибен сос) – т. нар. *saltsaria* (Йотов 2016, 521 – 528), тези два съда от Залавар не ми бяха известни – със закъснение, забелязах, че изцяло запазеният съд има същата форма – следователно, и предназначение.

Паралели от Румъния и България на блюда за претопляне

Както вече е коментирано (Йотов 2016, 521 – 528), керамичните съдове за претопляне са свързани с една от традициите в римската и византийската кухня – поднасянето на трапезата на специални сосове (най-разпространения е фамозният гарум – гръцки *γάρος*; латински *garum*).

Керамични съдове за претопляне с дата IX – X в. са открити в ранно-средновековните селища около Буков, Румъния. Според проучвателката М. Comşa тези съдове са били изработени от местна глина, но без съмнение са византийски по тип (така е озаглавена и основната статия по въпроса – *Die Keramik von byzantinischen Typus*. Вж. Comşa 1980, 323 – 339; Abb. 1 – всички без 4 – 5 и 14, 19; Abb. 6). Тази керамика, както и немалко други паметници от този район в подножието на Централните Карпати се свързват с депортираното от хан Крум (803 – 814) към 813 г. византийско население от района на Адрианопол в отвъддунавските територии на Българското ханство (накратко и последно у Madgearu 2002 – 2003, 42 – 44, notes 5 – 6; 18; Yotov 2015, 328).

Една дузина белоглинени глазирани съдове са открити в датиран с пожар в средата и последната четвърт на X в. затворен комплекс от ранно-средновековния манастир край Равна. Единадесет съда от тази колекция бяха публикувани от П. Георгиев и определени като „византийски“ с предназначение „фруктиери“ (Георгиев 2017, 259 – 269), но наличието на капак – макар и само за едно от блюдата подсказва, че е възможно да са имали функция за претопляне или поне за запазване на топлите ястия. В статията на П. Георгиев не е включен керамичен съд от същата колекция от манастира край Равна, който без съмнение е за претопляне (в каталог на една изложба в Археологическия музей във Варна: Йотов, Павлова 2004, кат. № № 51: 3).

Наскоро ми стана известно още едно белоглинено глазирано блюдо, което макар частично възстановено, най-вероятно е съд за претопляне. Блюдото е открито в архиепископския манастир при Плиска (Георгиев, Витлянов 2001, кат. № 100)⁷ и неговата датировка е в границите от края на IX – X в.

⁷ В книгата керамичният съд е описан под № 100 в каталога, но изображението в таблото е сгрешено – под същия номер е амфора. Съдът е изложен в експозицията на музея в Плиска. Долната част е реставрирана, но наличието на две дъна, което е характерна отлика на този тип керамични съдове, е без съмнение. Благодаря на Мария Манолова, която ми обърна внимание върху този съд.

Съд за затопляне над жар

Сред кухненската керамика от Залавар има и друг „по-различен – *other type besides*“ – по израза на автора, керамичен съд (**обр. 3**), който той определя като „капак над жар – *embers` covers / `baking bells*“ (**Szöke 2014**, 110, Fig. 97). Подобни керамични съдове, които се поставяли над жарта има пак от селищата до Буков, Румъния. Определени са като капаци (нем. – Deckels) с две дръжки. Само ръба на капациите, т.е. големият отвор – е глазиран. В горната част имат малки отвори. Датата и на двата съда е средата на IX – началото на X в. (**Comşa 1980**, 327, 330 – 335; Abb. 1: 4 – 5).

За въпросните „капаци“ (*embers` cover* у Szöke; Deckels у Comşa) – според мен, е по-вярно определението у X. Бакирцис, който характеризира такива керамични съдове като: *portable cooking / heating brazier* – преносима посуда за готвене / или за затопляне (**Bakirtzis 2003**, 132 – 133; Pl. 14) – т.е. мангал⁸.

* * *

Така, към известните керамични съдове за затопляне/претопляне с дата IX – X в. може да се добавят още три паралела – навярно най-отдалечени на северозапад от местата на най-голямото им разпространение (**таблица I**), а именно – територията на Византийската империя (от Коринт са публикувани 31 такива съда / *chafing dishes* (**Sanders 1995**, 115 – 119; също в: **Bakirtzis 2003**, 131 – 132; Pl. 12 – 14; виж последно у: **Vassiliou 2016**, 251 – 276) и Първото българско царство (**Йотов 2016**, 521 – 528).

Ведро/а с две удължени дръжки с отвори

Пак към групата на кухненската керамика от Залавар има представено едно малко ведро (**обр. 4**) с две удължени дръжки с отвори (**Szöke 2014**, 110, Fig. 100). В краткото изброяване на видовете обикновена керамика, авторът използва множествено число – *mugs with elongated handles* – т.е., става дума за повече от един съд (?) и навярно има предвид чаши, какъвто е терминът за такива малки съдове – така нар. „чаши-ведра“, каквито са известни от прабългарските некрополи (**таблица II**) и са датирани в края на VIII – IX в. (виж последно у: **Дончева-Петкова, 2020**).

Трапезна керамика

Стомни без дръжки

Коментирайки трапезната керамика с излъскана – *polished*, повърхност В. М. Szöke – сравнимо, обръща повече внимание на стомните (**обр. 6**) без дръжки (наричани *flasks* или *bottles*). Запазените цели съдове и фрагменти-

⁸ Железен или керамичен съд, в който се поставят разгорени въглени.

те – уверява автора, като цяло са неукрасени, но на някои личи мрежест орнамент и издатини. Освен това, на три фрагмента от трапезната керамика с излъскана повърхност има врязани букви от т. нар. „обла глаголица“: аз; глагол; веди; иже; он; ферт; ят... (**обр. 11**) и на един фрагмент (**обр. 12**), с латински букви на византийската инвокация *pie zezes*, което Szóke обяснява като „пий и да си жив“ с/в името на Бог (**Szóke 2014**, 110, Fig. 70).

Дискусията за трапезната керамика с излъскана повърхност е дългогодишна и доста разнопосочна, но според В. М. Szóke тъкмо находките от Залавар показват директни средиземноморски влияния и откриването на серия поставени като гробен дар, подобни съдове в етнически разнородния пограничен каролингски некропол Keszthely-Fenekpuszta (дата IX в.) (**Müller 2010**, 247) следва да се отдаде на близостта (разстояние по непряка линия 14 км) на такъв център като Блатноград / Залавар (**Szóke 2012**, 136, Abb. 7).

Заключението на В. М. Szóke за керамиката от Залавар е категорично (изразено и в предхождащи книгата статии – например: **Szóke 2012**, 136) и е учудващо защо и след тези публикации се срещат погрешни „припознавания / сравнения / определяния“ на трапезната керамика с излъскана повърхност от Залавар като каролингска (**Boglárka 2016**, 27, Fig. 18). Свързването на керамичните съдове от подземния ходник при Крумовия дворец в Плиска (**Petrova 2007**, 315 – 339) с керамиката от Залавар за Szóke е по-скоро – неприемливо (**Szóke 2012**, 136). Н. Herold, която прави X-ray fluorescence и X-ray diffraction анализ на керамиката от Залавар е по-предпазлива и отбелязва, че връзката между излъсканата жълта керамика от IX в. (от Залавар) и жълтата керамика от Аварския каганат от VIII в. все още не е напълно обяснена (**Herold 2010**, 156 – 157; 165).

Капаците за гърнета

Към групата на трапезната керамика с излъскана повърхност в книгата (**Szóke 2014**, 110, Fig. 95) са включени и три капака (**обр. 9**). Според мен тези скромни и обикновено непривличащи вниманието на изследователите керамични кухненски прибори също потвърждават изводите на Szóke, че специално трапезната керамика показва византийски характеристики.

Керамични капаци за гърнета, които са без украса или горната повърхност е с щамповани знаци са едни от най-разпространените в археологическите обекти – селища и крепости от периода на Късната античност (края на IV – VIII в.) на Балканите (**Topoleanu 2000**, 121 – 122; **Opris 2003**, 100 – 101, pl. XXXVII, № 242 – 248 Pl. XXXVII; **Orait 2004**, 57, pl. 61, № 1 – 9; **Кленина 2006**, 118 – 120).

За сравнение (**таблица III**) – капаци за гърнета изобщо липсват в керамичната традиция на Ранното средновековие на най-мощните северозападни съседи на Византия – Аварския хаганат (**Vida 1999**) и Първото българско царство (в книгата на изследователката на старобългарската керамика

Л. Дончева-Петкова няма включен нито един капак за гърне (Дончева 1977). Същата авторка в статия изрично отбелязва, че „похлупаци“ се появяват през 30 – 40 г. на XI в. (Дончева-Петкова 2015, 179; 196).

Дръжки за съд с неопределена форма

Към трапезната керамика с излъскана повърхност са споменати няколко съда с нестандартна и явно неопределена от автора форма, които са имали чучури и птицевидни дръжки (**обр. 10**) – *tubular spouts and bird-shaped handles* (Szöke 2014, Fig. 96).

Керамични съдове с птицевидни чучури или украса са по-разпространени в Късното средновековие – известен ми е само един византийски съд (Залеская 2011, № 488), който има подобна форма – открит в Херсонес Таврически в опожарен слой с дата XIII в. (**таблица IV**).

* * *

Мечът от гроб 55 на некропола Гарабонц-I

В книгата *The Carolingian Age in the Carpathian Basin* В. М. Szöke, съвсем накратко (в едно изречение), представя и мечът от гроб 55 (**обр. 13**) на съседния на обекта в Залавар (11 км по непряка линия) некропол Garabonc I (Szöke 2014, 109, Fig. 102). За пръв път този меч е публикуван през 1992 г. в книгата за резултатите от проучването на два некропола до едноименното село. По терминологията на унгарския специалист, некрополите са от „каролингско“ време (средата на VIII – края на X в.), но по-конкретната датировка, която проучвателят дава за Garabonc I е 880 – 885, възможно до 890 г. (Szöke 1992, 177 – 178).

В гроб 55 на некропола Garabonc I е открит мъжки скелет (39 – 57 годишен; височина 177 см). Гробният инвентар съдържа двуостър меч; боен (?) нож; сърп; тока (Szöke 1992, 92 – 96, 232 – 234; Taf. 18 – 20 – Grab 55). Мечът е с добре запазени за археологическа находка съставни части: клин с дръжката; найкрайник на ръкохватката, предпазител и найкрайник на дървената ножницата, която е била облечена в плат. В. М. Szöke е направил доста подробно описание на отделните детайли на меча, както и на техните размери (обща дължина: 95,4 см – клинът: 84; ръкохватката 11,4 см; предпазител: 8 x 1,5 см; найкрайник на ножницата: 14,8 см) – видно освен от текста, така и от приложените образи. Специално за предпазителя е отбелязал, че е изработен от „споени с медни лентички железни пластини“ и допуска, че този метод е бил приложен в случая от местен майстор.

Като единствен и близък паралел на меча от Garabonc В. М. Szöke посочва мечът от гроб 2 в Cierny Brod (Budinský-Krička, Točík 1984, 172 – 195) и заключава, че *тъй като тези мечове нямат паралели от същото време нито в Карпатите, нито на изток, нито сред степните оръжия, единствено*

Византия може да се предложи като вероятно място на произхода им. Но това може да стане само ако се открият добре датирани паралели от това време (Szöke 1992, 94)⁹.

В отговор на това пожелание вече може да се посочат редица археологически и художествени паралели.

През 2011 г. за първи път в статия, направих опит за типология на свързани с Византия мечове и определих един тип с названието Garabonc. Към 2011 г. ми бяха известни само два близки като характеристики примера (меч и част от меч), както и два художествени паралела (Yotov 2011, 116–117, Plate II; V: 13a-c). По-късно, коментирах общо четири подобни меча / предпазители на мечове (обр. 14) и художествени паралели от т. нар. „Беседи на Григорий Назиански“ = „The Homilies of St Gregory of Nazianzus“ („Homilies of Gregory the Theologian“ = Paris.gr.510) в статия в издание на Великотърновския университет (Йотов 2018, 245–246; обр. 3–9).

Мечовете, които отнасям към типа „Garabonc“ имат паралели и в други художествени изображения на византийското изкуство, макар и от малко по-късен период (X–XI в.). Според мен, изображения на мечове – подобни или близки на мечовете и предпазители от типа „Garabonc“, са представени в стенописи в Кападокия: сцената Crucifixion / Разпъването на кръста (средата на XI в.) в т. нар. *Dark Church / Goreme* (обр. 15) и изображението на Свети Георги в църквата *Sümbüllü kilise*, Hasan_Dagi (края на X–XI в.) (обр. 16).

Меч с подобен предпазител е изобразен и в Минология на Василий II (*Menologium of Basil II* – завършен между 979 г. и първите години на XI в.) в сцената с раннохристиянските Св. мъченици Трофим, Саватий и Доримедонт (обр. 17).

Как е достигнало това – без съмнение византийско оръжие в района южно от езерото Балатон?

В статия от 2012 г., освен характеристиката, че мечът от гроб 55 на некропола Garabonc I е византийски, В. М. Szöke коментира (Szöke 2012, 126, Abb. 2: 1), че е възможно оръжието да е свързано с краткото пребиваване на княз Прибина, първият владетел на Блатненското княжество (възникнало около 839 г.) при долнодунавските българи (виж превода на български на пасажа от *The Conversio Bagoariorum et Carantanorum* в ЛИБИ 1960, 133–134)¹⁰. Възможно е, при странстванията на Прибина заедно със сина

⁹ Към времето на откриването и първата публикация на меча от гроб 55 от некропола Garabonc I са били известни сравнително малко на брой така нар. „византийски“ мечове и колебанието на автора е обяснимо.

¹⁰ В книгата *The Carolingian Age in the Carpathian Basin* тази хипотеза е обяснена само с един глагол: *с посредничеството на българите* = *mediated by the Bulgars* (?) – макар и с питанка (Szöke 2014, 109, Fig. 102).

си Коцел към втората третина на IX в. (от Панония в България, а след това в Хърватия и накрая в Блатноград) да са били увлечени и прабългари. В некропола Garabonc I има един гроб (Grab Nr. 14) със скелет на възрастен индивид с изкуствена деформация на черепа. За някои гробове в некропола Keszthely-Fenékrusza, който е с дата IX в. също се предполага, че са оставени от дунавски българи (... *eine donaubulgarische...* у Müller 2010, 247, die Gräber: 1951/45; 1952/68 – 69).

Заклучение

В книгата си „Византийское мисионерство“, С. А. Иванов, се спира на четири страници и на делото на солунските братя Константин-Кирил и Методий в Моравия (863 и следващите години; Иванов 2003, 157 – 161)¹¹. Авторът си задава въпрос: *Може ли да се говори (както често се прави), че „моравската мисия“ е най-високото постижение на византийското мисионерство? И възкликва: В никакъв случай! С. А. Иванов продължава, че макар и Кирил и Методий да са наричани „славянски апостоли“, то пътуването в Моравия не е било мисия в истинския смисъл на думата: *Колкото и странно да звучи, пътуването на братята е било – от византийска гледна точка, по-скоро частен епизод, а не, част от глобален мисионерски проект (Иванов 2003, 157, 159).**

Резултатите от археологическите проучвания в Залавар и интерпретацията на В. М. Szóke опровергават тези думи на именития византинист. До тяхното публикуване, нямаше конкретни данни за описаното съвсем накратко в житието на Константин-Кирил (четири изречения; Климент Охридски 1973, 137) продължило близо година (от късната есен на 966 до края на лятото на 967 г.) гостоприемство към братята от страна на сина на Прибина княз Коцел в Блатноград: *Като прекара четиридесет месеца в Моравия, той отиде да посвети учениците си. По пътя го прие Коцел, панонският княз, който, желаейки силно да усвои славянските книги, даде му около петдесет ученици да се учат на тях. И като му оказа големи почести, изпрати го нататък. А философът, проповядвайки евангелското слово без награда, не взе нито от Ростислава, нито от Коцеля ни злато, ни сребро, ни друго нещо, а само измоли от двамата деветстотин души пленници и ги освободи.*

Немалко от разгледаните по-горе паметници имат пряка връзка основно с този епизод (Szóke 2014, 91 – 93) от мисията на братята сред панонските славяни. За голяма част от керамиката от Залавар и по-специално за съдове за претопляне, капациите; фрагментите с врязани букви „обла глаголица“ може да се твърди, че са следи от това едногодишно пребиваване. Следва

¹¹ Благодаря на гл. ас. д-р Николай Хрисимов (ВТУ), който ми обърна внимание на книгата и ми я изпрати в електронен вариант.

да се предположи, че както при мисията в Моравия (863 – 866 г.), така и в следващите пътувания братята са били придружавани не само от своите ученици, но и от немалка група помощници (някои от тях – майстори грънчари (?), включително готвачи (познавачи на особености на византийската кухня – например, поднасянето на претоплени сосове), а напълно възможно и съответната въоръжена охрана.

Другата хипотеза би могла да бъде, че някои са следи от по-късната дейност пак в Блатноград, но вече само на Методий (**Szöke 2014**, 93 – 98)¹².

Повечето от придружителите на братята са били византийци – макар, такава характеристика да звучи твърде общо, когато се отнася за тогавашното време.

Възможно е сред придружителите да е имало и българи. Споменатите чаши-ведра и фрагмента с връзан знак IYI – ипсилон с две части, както и други паметници от Залавар и района са в подкрепа на такава хипотеза.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES:

Георгиев, Витлянов 2001: П. Георгиев, Ст. Витлянов. Архиепископията-манастир в Плиска. София, 2001./P. Georgiev, St. Vitlyanov. Arhiepiskopiyata-manastir v Pliska. Sofia, 2001.

Георгиев 2005: П. Георгиев. Одна гипотеза о роли Болгарской церкви в сохранении дела Кирила и Мефодия в Панонии. – BSl, XLIII, 2005, 264 – 265./P. Georgiev. Odna gipoteza o roli Bolgarskoj tserkvi v sokhranении dela Kirila i Mefodiia v Panonii. – BSl, XLIII, 2005, 264 – 265.

Георгиев 2017: П. Георгиев. Колекция от византийски белоглинени съдове от средата на X век в манастира при с. Равна (Североизточна България). – В: Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X – XVIII вв., 2. Казань-Кишинев, 2017, 259 – 269./P. Georgiev. Kolektsia ot vizantiyski beloglineni sadove ot sredata na X vek v manastira pri s. Ravna (Severoiztochna Bulgaria). – V: Polivnaya keramika Sredizemnomoryya i Prichernomoryya X – XVIII vv., 2. Kazany-Kishinev, 2017, 259 – 269.

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през Ранното средновековие. София, 1977./L. Doncheva-Petkova. Balgarska bitova keramika prez Rannoto srednovekovie. Sofia, 1977.

Дончева-Петкова 2015: Л. Дончева-Петкова: Керамика от комплекса в югозападния ъгъл на Вътрешния град на Плиска. – Плиска-Преслав. Т. 11. София,

---

¹² От Залавар произхожда и печат на архиепископ Георги, за който вече нееднократно е писано (**Jordanov 2005**, 53 – 54 и цит. литература; големият познавач на средновековните печати подлага на съмнение достоверността на местонамирането). Моливдовулът е от т. нар. „втори“ тип на българския църковен сановник с дата 886 – 889 (**Георгиев 2005**, 264 – 265).

2015, 163 – 198./L. Doncheva-Petkova. Keramika ot kompleksa v yugozapadnia agal na Vatreshnia grad na Pliska. – Pliska-Preslav. T. 11. Sofia, 2015, 163 – 198.

Дончева-Петкова 2020: Л. Дончева-Петкова. За българската и аварската керамика (края на VII – IX в.). – Плиска-Преслав. Т. 14. 2020 (под печат)/L. Doncheva-Petkova. Za balgarskata i avarskata keramika (kraya na VII – IX v.). – Pliska-Preslav. T. 14. 2020 (pod pechat).

Залеская 2011: В. Н. Залеская. Памятники византийского прикладного искусства. Византийская керамика IX – XV веков. Санкт Петербург, 2011./V. N. Zaleskaia. Pamiatniki vizantiiskogo prikladnogo iskusstva. Vizantiiskaia keramika IX – XV vekov. Sankt Peterburg, 2011.

Иванов 2003: С. А. Иванов. Византийское миссионерство. Москва, 2003./S. A. Ivanov. Vizantiiskoe missionerstvo. Moskva, 2003.

Йотов, Павлова 2004: В. Йотов, В. Павлова. Българите и техните съседни през V – X век. Каталог. Варна, 2004./V. Yotov, V. Pavlova. Balgarite i tehните sasedi prez V – X vek. Katalog. Varna, 2004.

Йотов 2016: В. Йотов. *Σαλτσάριον / saltsaria* (IX – XI в.) от морското дъно недалеч от Бяла, Варненско. – ВТУ и българската археология, 2 (Проф. Б. Д. Борисов – ученици и приятели). Велико Търново, 2016, 521 – 528./V. Yotov. *Σαλτσάριον / saltsaria* (IX – XI v.) ot morskoto dano nedalech ot Byala, Varnensko. – VTU i balgarskata arheologia, 2 (Prof. B. D. Borisov – uchenitsi i priyateli). Veliko Tarnovo, 2016, 521 – 528.

Йотов 2018: В. Йотов. Византийското оръжие и снаряжение в „Беседи на Григорий Назиански“ (Paris.gr. 510). – Епохи, XXVI, 1, 2018, 244 – 253./V. Yotov. Vizantiyskoto orazhie i snaryazhenie v „Besedi na Grigoriy Nazianski“ (Paris.gr. 510). – Epohi, XXVI, 1, 2018, 244 – 253.

Кленина 2006: Е. Ю. Кленина. Столовая и кухонная керамика III – VI веков из Нов (Северная Болгария). – Novae: Studies and Materials II. Poznan-Sevastopol, 2006./E. Ju. Klenina. Stolovaia i kukhonnaia keramika III – VI vekov iz Nov (Severnaia Bolgariia). – Novae: Studies and Materials II. Poznan-Sevastopol, 2006.

Климент Охридски 1973: Събрани съчинения, 3. Пространни жития на Кирил и Методий. София, 1973./Sabrani sachinenia, 3. Prostranni zhitia na Kiril i Metodiy. Sofia, 1973.

ЛИБИ 1960: Латински извори за българската история. Т. II. София, 1960./Latinski izvori za balgarskata istoria. T. II. Sofia, 1960.

Bakirtzis 2003: Ch. Bakirtzis. BYZANTINA ΤΣΟΥΚΑΛΟΛΑΓΗΝΑ. ΑΘΗΝΑ, 2003 (първо издание от 1989).

Boglárka 2016: K. Boglárka. A special ceramic type: the late Avar yellow pottery laws. – Hungarian archaeology, Electronic Journal, 2016, Winter, 22 – 28.

Budinský-Krička, Točík 1984: V. Budinský-Krička, A. Točík. Jazdecký hrob 94/1967 z doby avarskej ríše v Košiciach, časť Šebastovce. – In: Zborník prác Ľudmile Kraskovskej (k životnému jubileu). Bratislava, 1984, 172 – 195.

Comşa 1980: M. Comşa. Die Keramik von byzantinischen Typus von Bucov-Ploieşti. – Dacia, N. S., XXIV, 1980, 323 – 339.

Fehér 1953: G. Fehér. Zalavári ásatások (1951 – 1952). – Archaeologiai Értesítő, 80, 31 – 52.

Fehér 1954: G. Fehér. Les fouilles de Zalavár (1951 – 1953). Rapport préliminaire. – Acta Arch. Hungarica, 4, 201 – 265.

Gergely 2016: K. Gergely. Kora középkori kerámia Zalavár-Vársziget déli részéről. – Opuscula Hungarica IX, Budapest, 2016, 29 – 43.

Herold 2010: H. Herold: The Ceramic ‘Tableware’ of the Carolingian Period in Zalavár, South West Hungary. – ANTAEUS, 31 – 32, 2010, 155 – 172.

Jordanov 2005: I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Volume 1. Sofia, 2005.

Madgearu 2002 – 2003: Al. Madgearu, Transilvania and the Bulgarian expansion in the 9th – 10th centuries. – Acta Musei Napocensis, 39 – 40, II, 2002 – 2003 (2005), 41 – 65.

Müller 2010: R. Müller. Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely – Fenékpuszta. Budapest-Leipzig-Keszthely, 2010.

Opait 2004: A. Opait. Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th century AD). Oxford, 2004.

Opris 2003: I. Opris. Ceramica romana tarzie si paleobyzantina de la Capidava in contextul descoperirilor de la Dunarea de Jos (sec. IV – VI p. Chr.). Bucureşti, 2003.

Petrova 2007: V. Petrova. The early medieval yellow pottery from Pliska, Bulgaria: the question of its provenance and the problem of its origin. – In: Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 2. Berlin-New York, 2007, 315 – 339.

Sanders 1995: G. D. R. Sanders. Byzantine glazed pottery at Corinth to c. 1125. Birmingham, 1995.

Sós 1963: Á. Cs. Sós, Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Budapest, 1963.

Szóke 1992: B. Szóke, K. Éry, R. Müller, L. Vándor. Die Karolingerzeit im Unteren Zalatal. – ANTAEUS, 21, 1992, 177 – 178.

Szóke 2012: B. M. Szóke. Kulturelle Beziehungen zwischen Mosaburg/Zalavár und dem Mittelmeerraum. – In: Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, 2012, 125 – 142.

Szóke 2014: B. M. Szóke. The Carolingian Age in the Carpathian Basin. Budapest, 2014.

Topoleanu 2000: F. Topoleanu. Ceramica romana si romano-bizantina de la Halmyris (sec. I – VII d. Ch.) / Roman and roman-byzantine pottery from Halmyris (1st – 7th centuris AD). Tulcea, 2000.

Vassiliou 2016: A. Vassiliou. Middle Byzantine Chafing Dishes from Argolis. – Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Τομ. 37, 2016, 251 – 276.

Vida 1999: T. Vida. Die awarenzeitliche Keramik I (6. – 7. Jh.). Berlin-Budapest, 1999 (= Varia Archaeologica Hungarica, 8).

Vida 2015: T. Vida. Zur Frage des gelben Tafelgeschirrs der frühmittelalterlichen Eliten im mittleren Donauraum. – Castellum Pannonicum Pelsonense, Vol. 6, 2015, 313 – 327.

Yotov 2011: V. Yotov. A new Byzantine type of swords (7th – 11th centuries). – Ниш и Византија, IX, 113 – 124.

Yotov 2015: V. Yotov. The find of Sfântu Gheorghe, Covasna County (1943): questions, which might be raised. – Warriors, weapons, and harness from the 5th – 10th centuries in the Carpathian Basin. (= Ethnic and cultural interferences in the 1st millennium B.C. to the 1st millennium A.D., Vol. XXII) (Ed. by C. Cosma). Cluj-Napoca, 2015, 323 – 329.

Yotov 2017: V. Yotov. Byzantine Weaponry and Military Equipment in the Homilies of St Gregory of Nazianzus (Paris.gr.510). – Fasciculi Archaeologiae Historicae, XXX, 2017, 153 – 162.